

Osmanlı'da Tahrir Uygulamaları ve Gence-Karabağ Eyâletine Ait Tahrir Defterleri

Saadat Abdurahmanova

Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
İslam Tarihi Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
İstanbul, Türkiye
saadetmuzafferova@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0002-8411-8091>

Mekale Teslim Tarihi: 28.11.2022

Mekale Kabul Tarihi: 19.03.2023

Özet

Devletin gelir kaynaklarını ve vergileri düzenli bir şekilde toplamak maksadıyla düzenlenen tahrir defterleri Osmanlı coğrafyasının tarihî coğrafi, etnografik, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan istatistiksel bilgiler içeren birincil kaynaklardır. Bu nedenle söz konusu defterler günümüzde Osmanlı Arşivi'nin en değerli koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır. Tarihî, coğrafi, ekonomik vb. açıdan değeri anlaşılan bu defterler Türkiye, Azerbaycan, Macaristan, Bulgaristan, Arnavutluk, Gürcüstan, Suriye ve Ürdün'de yayınlanmaya başlanmıştır. İçerikleri bakımından tahrir defterleri genellikle mufassal, icmal/mücmel ve evkâf defterleri olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır. Bunlar içerisinde özellikle mufassal defterler ait olduğu bölgenin sosyal, tarihî, coğrafi ve ekonomik durumuyla ilgili son derece kıymetli bilgileri havidir. İcmal/mücmel türünden olan defterler ise genellikle dirliklerin (zeâamet ve timar) sipahiler arasında taksimini, miktarını ve sipahilerin isimlerini içermektedir.

Kısa dönemlik bile olsa iki kez Osmanlı yönetiminde bulunmuş Gence- Karabağ eyâletinde iki defa tahrir sayımı gerçekleştirilmiştir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde söz konusu eyâlette gerçekleştirilen tahrirler sonucunda ortaya çıkan toplam dört defter kayıtlı bulunmaktadır. Gence-Karabağ eyâletinin Osmanlı dönemine ait söz konusu tahrir defterleri içerdiği değerli bilgiler nedeniyle bölgenin siyasî, askerî, dinî, etnik ve ekonomik vb. durumuyla ilgili yapılacak araştırmalarda baş

vurulması gereken en önemli kaynaklar olma niteliğine sahiptir. Bu makale ana hatlarıyla Osmanlı'da tahrir uygulamaları və Gence-Karabağ eyâletinin Osmanlı yönetimində bulunduğú 1588-1606 və 1725-1735 seneleri arasında eyâlette gerçəkleştirilən tahrir defterlərinin tanıtılmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Tarih, Osmanlı, Eyâlet, Tahrir, Gence-Karabağ.*

Dergimizdə yayımlanan makalelərin telif hakları yazarlarda olup, CC-BY-NC lisansı altında açıq erişim olaraq yayımlanmaktadır.

Osmanlıda təhrir qeydləri və Gəncə-Qarabağ əyalətinə aid təhrir dəftərləri

Səadət Abdurahmanova

Marmara Universiteti Sosial Elmlər Bölməsi

“İslam tarixi” ixtisası üzrə doktorant

İstanbul, Türkiyə

saadetmuzafferova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-8411-8091>

Daxilolma tarixi: 28.11.2022

Nəşrə təsdiq tarixi: 19.03.2023

Xülasə

Dövlətin gəlir mənbələrini və vergiləri nizamlı şəkildə toplamaq üçün tərtib edilən təhrir dəftərləri (vergi dəftərləri) qədim Osmanlı coğrafiyasının tarixi coğrafiya, etnoqrafiya, demoqrafiya, vergi sistemi və s. problemlərinin öyrənilməsi üçün statistik məlumatları ehtiva edən əvəzolunmaz qaynaqlardır. Odur ki, sözügedən dəftərlər dövrümüzdə Osmanlı arxivinin ən dəyərli kolleksiyasını təşkil edir. Tarixi, coğrafi, iqtisadi və digər cəhətlərdən əhəmiyyəti anlaşılan bu dəftərlər Türkiyə, Azərbaycan, Macarıstan, Yuqoslaviya, Bolqarıstan, Albaniya, Gürcüstan, Suriya və İordaniyada tədqiq edilmiş, nəşr olunmağa başlanmışdır. Osmanlı vergi praktikasında təhrir dəftərləri başlıca olaraq müfəssəl dəftər, icmal/mücməl dəftər və əvqaf dəftəri şəklində tərtib

edilirdi. Bunlardan, xüsusilə müfəssəl dəftərlərdə müvafiq inzibati vahidin sosial, tarixi, coğrafi və iqtisadi vəziyyəti ilə əlaqədar önəmli bilgiler qeyd olunurdu. İcmal dəftərlərində isə əsasən, dirliklərin sipahilər arasında bölüşdürülmə qaydaları və dirlik sahiblərinin adları yazılırdı.

Qısamüddətli olmasına rəğmən, Gəncə-Qarabağ bölgəsi iki dəfə Osmanlı hakimiyyətinə keçmiş və hər ikisində də Osmanlı əyalətində əhalinin siyahıyaalınması (təhriir) keçirilmişdir. Osmanlı Başbakanlıq Arxivində hazırda Gəncə-Qarabağ əyalətində keçirilən siyahıyaalınma nəticəsində ortaya çıxan dörd təhriir dəftəri mövcuddur. Olduqca qiymətli məlumatlar ehtiva etdiyinə görə, Osmanlı dövründə tərtib edilmiş təhriir dəftərləri, müvafiq coğrafiyanın tarixi, coğrafi, sosial, dini, etnik, iqtisadi və s. problemlərin öyrənilməsi baxımından bu sənəd xüsusi əhəmiyyət kəsb edən əvəzsiz mənbədir. Bu məqalə, əsasən, Osmanlı təhriir sistemi (əhalinin siyahıyaalınması) və Osmanlı hakimiyyəti dövründə (1588-1606 və 1725-1735-ci illər) Gəncə-Qarabağ əyalətində aparılan təhriirlər nəticəsində ortaya çıxmış təhriir dəftərlərini tanıتماq məqsədi güdür.

Açar sözlər: *tarix, Osmanlı, əyalət, təhriir, Gəncə-Qarabağ.*

Jurnalımızda dərc olunan məqalələrin müəllif hüquqları müəlliflərə məxsusdur və onlar CC-BY-NC lisenziyası ilə hər kəsə açıq şəkildə dərc olunur.

Ottoman Tahrir Notes and Notebooks in Ganja-Karabagh Province

Saadat Abdurahmanova

Marmara University Department of Social Sciences

PhD student in "Islamic History"

Istanbul, Türkiye

saadetmuzafferova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-8411-8091>

Date of submission: 28.11.2022

Date of acceptance: 19.03.2023

Abstract

The tahrir notebooks (tax registers), which were created to collect the government sources of revenue and tax on a regular basis, are invaluable sources of statistical data to study history, ethnography, demography, the tax system and other problems of the ancient Ottoman geography. As a result, these notebooks are the most valuable collection of Ottoman archives in our time. Having historical, geographical, economic, and other significance, these notebooks were studied and published in Turkey, Azerbaijan, Hungary, Yugoslavia, Bulgaria, Albania, Georgia, Syria, and Jordan. Tahrir books were primarily compiled in the form of detailed books, review books, and awqaf books on Ottoman tax practice. Important information about the social, historical, geographical, and economic situation of the relevant administrative units was recorded in these, particularly in the detailed notebooks. The rules for the distribution of land among the sipahis, as well as the names of landowners, were written in the review notebooks.

Despite its short duration, the Ganja-Karabakh region was temporarily under Ottoman rule twice, and in both cases, the population census (tahrir) was conducted in the Ottoman province. The Ottoman Prime Minister's Archive currently houses four tahrir notebooks discovered during the census in Ganja-Karabakh province. As they contain very valuable information, the tahrir notebooks compiled during the Ottoman period are invaluable resources of

special importance for the study of the historical, geographical, social, religious, ethnic, economic, etc. problems of the relevant geography. The primary goal of this article is to introduce the Ottoman tahrir system (population census) and the tahrir notebooks that emerged as a result of the tahrir conducted in the Ganja-Karabakh province during Ottoman rule (1588-1606 and 1725-1735 years).

Keywords: *History, Ottoman, Province, Tahrir, Ganja-Karabakh*

The copyright of the articles published in our journal belongs to the authors and is published as open access under CC-BY-NC license

Реестровые записи в Османской империи и реестры, относящиеся к Гянджа-Карабахской провинции

Саадат Абдурахманова

Университет Мармара

Факультет социальных наук

Докторант по специальности «История ислама»

Стамбул, Турция

saadetmuzafferova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0002-8411-8091>

Дата подачи статьи в редакцию: 28.11.2022

Дата подтверждения статьи к публикации: 19.03.2023

Резюме

Реестровые записи (налоговые реестры), составляемые для упорядоченного сбора источников дохода государства и налогов, являются незаменимыми источниками, содержащими статистические данные для изучения исторической древне-османской географии, этнографии, демографии, налоговой системы и др. проблем. Таким образом, в настоящее время упомянутые реестры представляют собой самую ценную коллекцию османского архива. Эти реестры, значимость которых в историческом, географическом, экономическом и других аспектах была осознана, были изу-

чены и начали публиковаться в Турции, Азербайджане, Венгрии, Югославии, Болгарии, Албании, Грузии, Сирии и Иордании. В налоговой практике Османской империи реестры в основном составлялись в виде детальных, обзорных записей и авгафов. В детальных записях указывались важные данные, связанные с социальным, историческим, географическим и экономическим положением соответствующей административной единицы. В обзорных записях в основном указывались правила разделения земель (дирлик) между сипахами и имена владельцев дирлик.

Несмотря на короткий период существования Гянджа-Карабахская провинция два раза переходила под управление Османской империи и в обоих случаях в Османской провинции была проведена опись (реестр) населения. В османских архивах в настоящее время имеется четыре реестра, составленные в результате описи в Гянджа-Карабахской провинции. Ввиду содержания ценных данных реестры, составленные в османский период, являются незаменимым источником, обладающим особым значением в плане изучения исторических, географических, социальных, религиозных, этнических, экономических и др. проблем соответствующей географии. Цель написания этой статьи заключается в изучении османской реестровой системы (описи населения) и реестров, составленных в результате описей в Гянджа-Карабахской провинции в период османской власти (1588-1606 и 1725-1735-е годы).

Ключевые слова: история, Османская империя, провинция, реестр, Гянджа-Карабах.

Авторские права на статьи, опубликованные в нашем журнале, принадлежат авторам и публикуются в открытом доступе по лицензии CC-BY-NC

Giriş

Erken dönemlerden itibaren Osmanlı'da yeni fethedilen bütün arazilerin nüfusu, arazi çeşitleri ve benzeri durumlar kayıt altına alınırdı ki buna tahrir denilmekteydi. Çeşitli arazi kayıtları ile bunların tımar, zeâmet, vakıf gibi özelliklerinin ve devlet gelirlerinin kaydedildiği tahrir defterleri Topkapı sarayındaki Kubbealtı isimle yere yakın defterhâne-de muhafaza edilmekteydi (Akgündüz, 1990, 1/10; Afyoncu, 1994,

9/100). Günümüzde ise Osmanlı Arşivi'nin en değerli koleksiyonunu oluşturan söz konusu defterler İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde korunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 99). Bu defterler, Osmanlı'nın sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan istatikselsel kaynaklardır. Önemi anlaşılan bu defterler Türkiye, Azerbaycan, Macaristan, Yugoslavya, Bulgaristan, Arnavutluk, Gürcistan, Suriye ve Ürdün'de yayınlanmaya başlanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti'ni Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin Tapu Tahrir Defterleri kataloğunda 1431-1882 (h. 835-1300) yıllarına ait toplam 1.100 adet olan tahrir defteri bulunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 99; Öz, 2010, 39/428).

Malum olduğu üzere XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile XVII. yüzyılın tamamı, XVIII. yüzyılın ise ilk yarısına kadar Azerbaycan Safevî-Osmanlı savaşlarına sahne olmuştur. Osmanlı'nın Azerbaycan'da ele geçirdiği arazilerden biri de Safevîler döneminde Azerbaycan'ın dört (Şirvan (merkezi Şemahi), Gence-Karabağ (merkezi Gence), Sa'dçukur (merkezi Revan/ İrevan {şimdiki ismiyle Erivan ve Azerbaycan (günümüzdeki Güney Azerbaycan olup merkezi Tebriz) eyâletinden biri olan (Efendiyev, 2007, 316) Gence-Karabağ eyâleti olmuştur. Gence-Karabağ eyaletinin coğrafi sınırları önceleri esasen Kür ve Aras nehirleri arasındaki geniş bir araziye kapsamaktaydı. Şah I. Tahmasb (v. 984/1576) döneminde eyaletin sınırları biraz daha genişleyerek Tiflis'e kadar olan arazileri içermiştir. Şah Abbas I (v. 1038/1629) döneminde ise artık Lori ve Penek¹ sancaklarının Gence-Karabağ eyaletine tabi kılınmasıyla eyaletin sınırları daha da genişlemiştir (Memmedov, 2000, 4).

Daha önce Safevî yönetimine tabi olan Gence-Karabağ eyâleti ilki 1588-1606 (Kırzioğlu, 1976, 368), ikincisi ise 1725-1735 seneleri olmakla iki kez Osmanlı yönetiminde bulunmuştur (Efendizade, 1996, 14/19). Malum olduğu üzere yeni ele geçirilen arazilerde gelirlerin tespit edilmesi maksadıyla tahrir uygulamasının yapılması Osmanlı'nın devlet geleneklerindendi (Barkan & Meriçli, 1988, 16). Bu nedenle ele geçirilen Gence-Karabağ eyâletinde de her iki kez tahrir uygulaması gerçekleştirilmiştir.

¹ Diğer ismi Penbek'tir (Bk: Akbayar, 2001, 131; Sezen, 2006, 416).

1. Tahririn Tanımı ve Tarihçesi

Sözlükte “yazma, kaydetme, deftere geçirme” anlamlarına gelen tahrir kelimesi terim olarak Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tespiti için değişik dönemlerde ve farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri ifade eder (Öz, 2010, 39/425). Daha geniş bir şekilde ifade edilecek olursa tahrir defterleri, Sultan I. Murad döneminden itibaren Osmanlı padişahlarının fermanlarıyla özellikle de Sultan Mehmed Fatih, II. Beyâzid, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, III. Mehmed ve III. Murad zamanlarında, ehliyetli ilim adamları arasından seçilen muharrirler (tahriri kayda geçirenler) tarafından Osmanlı’ya bağlı köyler, mezralar, meralar, yaylaklar, kışlaklar vb. arazi çeşitlerinin kime ve hangi tarzda ait olduğunun doğru bir şekilde tespit edilerek kayıt ve tahrir olunduğu defterlerdir. Tahrir defterleri, *kuyûdu defter-i hâkânî* olarak da bilinmektedir (Akgündüz, 1990, 1/9).

Yapılan araştırmalar tahrir sisteminin sadece Osmanlı’ya özgü olmadığını ortaya koymaktadır (Bk: Çiçek, 1995, 51-89). Tahrir sistemi daha ziyade vergi ve asker toplamak maksadıyla yapıldığından nüfus, arazi ve mal tahrirlerinin yapılması faaliyetinin, siyasî bir varlığın bulunduğu her yerde öteden beri uygulanmıştır (Barkan, 1941 (1), 26). Sanayi öncesi tarım yapısının hâkim olduğu çeşitli devlet ve imparatorluklarda devletin vergi ve vergi nüfusunu belirleyebilmek maksadıyla farklı sayımlar yapılmıştır. Meselâ, yaklaşık olarak milattan 2500-3000 yıl önce Mısır’da muntazam olarak arazi tahrirlerinin yapıldığı ilgili kaynaklarda zikredilmektedir. Mısır’da yapılan bu tahrirlerde vergileri adaletili bir şekilde toplayabilmek için herkesin elindeki toprak arazileri ölçülerek kıymet derecesiyle sınırları tespit edilirdi (Barkan, 1941 (1), 26). Ayrıca Akdeniz havzasında kurulmuş hemen hemen bütün devletlerde, Roma’da ve Ortaçağ Avrupa devletlerinde de devletin vergi nüfusunun ve kaynaklarının belirlenmesi maksadıyla tahrir yöntemi veya buna benzer farklı usullerin benimsendiği bilinmektedir (Barkan, 1941 (1), 27; Öz, 2010, 39/426). Osmanlıya gelinceye kadar diğer Türk-İslam devletlerinde de arazi ve nüfus tahrirlerinin-Osmanlılar kadar gelişmemiş olmamakla beraber -varlığı bilinen bir husustur. Selçuklu Devleti’nin İran’da, İlhanlıların Hint ve İran bölgesinde yaptırdıkları arazi ve nüfus tahrirleri bunlara örnek gösterilebilir. Hatta Anadolu Selçuklu Devleti’ni döneminde sayıma tabi tutulmayan yer kalmadığı kaynaklarda zikredilmektedir. Bundan da Osmanlıların tahrir uygulamaları konusunda yeni bir usul ortaya koymadıkları ve kendilerinden önceki

Müslüman-Türk devletlerinin bu alandaki geleneklerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Fakat Selçuklu Devlet'i döneminde tahrir defterleri Farsça yazıldığı halde Osmanlı'da bu defterlerde Türkçe kullanılmıştır. Ayrıca erken dönem Osmanlı tahrir defterlerinde yazı dili olarak Farsçanın kullanılması bu alandaki Selçuklu etkisini göstermektedir (Bar-kan, 1941 (1), 28).

Kısacası Osmanlılar kendilerinden önceki-İslam-Türk devletlerinden devir aldıkları bu arazi ve nüfus tahrirleri usullerini geliştirerek devam ettirmişlerdir. Ama Osmanlı tahrir sistemi genel çaplı olmasıyla beraber ayrıntı ve düzen bakımından kendine has birtakım özellikler barındırmaktadır. Osmanlı'da tahrir sisteminin hangi tarihten itibaren uygulanmağa başlandığı kesin bilinmemekle birlikte günümüze ulaşan en eski tahririn 835/1431 tarihli Umur b. Karaca tarafından yapılan *Arvanid Sancağı Defteri* kabul edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu defter ile diğer bazı belgelerden, sayım sonuçlarının kaydedildiği defter usulünün Osmanlı'da XIV. yüzyılda mevcut olduğu anlaşılmaktadır (Öz, 2010, 39/426).

2. Osmanlı'da Tahrir Uygulamaları

Osmanlı'da yeni fethedilen memleketlerin arazi ve nüfus tahrirleri Sultan II. Selim dönemine kadar hemen her sultan zamanında yapılmıştır. Devletin vergi teşkilatının esasını oluşturan bu tahrirlerin yapımı devletin gelişme ve zayıflama dönemlerine göre değişiklik göstermiştir. Devlet iktidarının mütemadiyen arttığı ve yükseliş devrini yaşadığı zamanlarda tahrirlerin yapımı muntazam olarak uygulanmıştır. Fakat devlet otoritesinin zayıflaması ve iç çalkantıların yaşandığı dönemlerde ise bu tahrirlerin yapılmasında aksaklıklar yaşanmıştır. Zira devletin ücra köşelerindeki bölgelerdeki gelir kaynaklarını ve bunlardaki değişimleri tespit etmek büyük külfet gerektirmekteydi. Bu nedenle XVII. yüzyıldan sonra, devlet hakiki kıymetini kaybederek zayıflamaya başladığından, devletin gelir kaynakları hesapsız bir şekilde tasarruf edilmeye başlanmış ve devletteki bu nizamsızlık tahrir yapımlarında da kendini göstermiştir. Bu husus tahrir yapımlarındaki düzensizliklerin yanı sıra, bu defterlerin harici şekillerinde de görülmektedir. Meselâ devletin kudret sahibi olduğu dönemlerde yapılmış tahrir defterlerinde kullanılan, kâğıt, mürekkep, tasnif usulü ve tertip tekniklerine azami dikkat gösterilmiştir. Devletin zayıfladığı dönemlerdeki tahrir defterlerinin yapımında ise bu hususlara dikkat edilmemiştir. Dolayısıyla öncekiri kullanılan kâğıt, mürekkep vb. malzemeler artık tahrir defterlerinde

kullanılmaz olmuştur. Bu döneme ait defterlerde yazının okunaksız ve çirkin olması da dikkat çekmektedir (Barkan, 1941 (1), 24-25).

Osmanlı'da fethedilen bütün arazilerin nüfusu, arazi çeşitleri ve benzeri durumların resmi görevliler tarafından kayda alınarak muhafaza edildiği tahrir işlemi Divân-i Hümâyûn adına nişancı olarak adlandırılan müfti-i kanunun kontrolü altında yapılır ve bu iřle hem kanunları hem de řer'î esasları bilenler görevlendirilirdi. Tahrir işlemi iki resmi görevli tarafından yürütölürdü. Bunlardan birincisi emin, muharrir, muharrir-i mıntika, muharrir-i memalik, emin-i velâyet veya defter emini olarak da adlandırılan il yazıcıdır. İkincisi ise buna yardımcı olarak tayin edilen vilâyet kâtibi veya sadece kâtip denilen görevliydi. Söz konusu tahrir heyeti gönderildikleri bölgede vekiller ve kadılarla birlikte teftişe başlardı. Kadıların görevi kendi kazalarının tahriri yapılırken tahrir eminine yardım etmektir. Tahrir eminleri genellikle tecrübeli devlet adamlarından sečilirdi. Tahrir görevlileri yanlarında yazım işlemini yapmak için defterdarlık, defterhâne, kapıkulu ocakları vb. birimlerde kâtiplik yapanlardan seçilen bir kiři bulunurdu. Ayrıca belirtmek gerekir ki tahrir işlemi için vazifelendirilen her iki görevli de divan kâtipleri ve kadılar gibi ehliyetli şahışlar tarafından tayin edilirdi. Bazı kanunnâme ve fermanların başındaki mukaddimelerde bu hususu görmek mümkündür. Meselâ İbn Kemâl ve Ebu's-Suûd gibi âlim zatlar bu göreve getirilenlere örnek olarak gösterile bilir (Akgündüz, 1990, 1/11; Öz, 2010, 39/426-427).

Tahrir işleminin nasıl yapılması hususuna gelince ise bölgeye gönderilen tahrir emini inceleme ve araştırmalarına - eğer bölgede daha önce tahrir yapılmış ise - önceki tahrir defterinde okuduklarıyla karşılaştırarak başlardı. Tahrir heyeti, önceki tahrirden yeni tahrire kadar geçen süre zarfında vefat eden kişileri siler, buluğ çağına erenleri ise deftere kaydederdi. Ayrıca kişilerin medenî hallerindeki değişiklikler, ihtiyar, dul, çalışamaz, zeâmet veya tımar sahibi oldukları, imam, müezzın, seyyid yahut rahip gibi bütün özellikleri yeni deftere kaydedilirdi. Başka bir deyişle tahrir emini eski defterdeki bilgileri gözden geçirerek güncelleştirirdi. Yeni tahrir sonucunda hazırlanan defter "defter-i cedîd (yeni defter)", ondan önceki "defter-i atîk (eski defter)", daha önceki ise "defter-i köhne" şeklinde tanımlanırdı (Akgündüz, 1990, 1/11; Öz, 2010, 39/426).

Tahrir emini, tahririni yapacağı köyün yaşlılarını, vakıf mütevellilerini ve askerileri, ellerindeki bütün belge ve senetlerle birlikte huzuruna çağırırdı. İlk olarak her köylünün elindeki toprak itibariyle statüsü göz-

den geçirilir ve çift resmi bağlamında ödemesi gereken vergiler tespit edilirdi. Tek tek her tımar ve zeâmet sahibinin, kendi bağımlı reâyâsını vergi mükellefi olacak konumdaki yetişkin oğullarıyla birlikte tahrir eminin önüne çıkarması gerekiyordu. Çeşitli nedenlerden dolayı vergi muafiyeti bulunan kişiler ise bu durumlarını gösteren belgeleri tahrir heyetine sunmaları gerekirdi (Güneş, 2004, 167-168; Öz, 2010, 39/426-427). Başka bir ifadeyle bölgede mevcut bulunan tımar, vakıf ve mülk sahipleri ile muafiyet erbabı söz konusu tahrir heyetinin huzuruna gelerek, her türlü berat ve hukukî vazifelerini tayin eden “vakıfnâme”, “mülknâme” gibi vesikaları ve kendilerine tahsis edilmiş bulunan gelir kaynaklarına dair “defter suretlerini” heyete sunarlardı. Bölgenin her türlü hizmet erbabının gelir kaynaklarının son durumunu bildiren ve bir nevi “beyannâme” özelliği taşıyan bu tebliğler arasında kendilerine ait reâyânın vergi verme çağında olan erkek nüfusunun isimleriyle, her birinin öşür ve sair rüsum halinde vermekte oldukları vergilerin üç senelik hâsıllarını bildiren listeler de bulunurdu. Söz konusu işlem tamamlandıktan sonra tahrir komisyonu her şeyi yerli yerinde teftiş etmeğe başlar, teftiş esnasında, kendisine verilmiş olan beyannâmelerin içeriği ile eski tahrir defterlerinin yazılarını karşılaştırır ve mahallinde reâyâyı görüp yeniden saymak ve işin ehli kimselerle istişarede bulunmak suretiyle en son durumu tespit ederdi (Barkan, 1941 (2), 214). Kadılar ise tahrir eminin hazine adına kontrol eder ve bölgedeki bütün gelir kaynaklarının deftere kaydedilerek hariç kalmamasına dikkat ederlerdi (İnalçık, 1987, XIX-XX) Bütün bu işlemler tamamlandıktan sonra belirlenen gelir kaynakları ve nüfus nişancı vasıtasıyla padişaha sunulurdu. Başka bir deyişle tamamlanan tahrir defterleri Divân-ı Hümâyûn’a arz edilmeden önce nişancının tetkik ve tahkikinden geçirdi (Akgündüz, 1990, 1/11).

Şayet tahriri yapılan bölge yeni fethedilmiş ise önce o bölgenin idari teşkilatı tayin ve tespit edilir ve bölgenin tahriri yapılırken de söz konusu memlekette eskiden mevcut bulunan nizam, kanun ve gelenekleri dikkate alınırdı. Bu eski nizam, kanun ve gelenekler, bölgede uygulanacak olan yeni idari teşkilat çerçevesi dâhilinde belirli usul ve kaidele göre tespit edilerek kaydedilirdi. Bazen bu yeni fethedilmiş bölgenin nizam ve kanunlarından bazıları olduğu hal üzere bırakılırken bazıları tamamen kaldırılırdı. Aynı zamanda söz konusu bölgedeki vergilerden bir kısmı, tebaaya ağır geldiği takdirde ya tamamen kaldırılır ya da hafifletilirdi (Barkan, 1941 (3), 92).

Osmanlı'da tapu tahrir defterlerinin muhafaza edildiği yer “defterhâne” olarak adlandırılmaktaydı. Defterhâne birimi divanın toplandığı Topkapı sarayındaki Kubbealtı isimli yere yakın yerleşmekteydi. Çünkü defterhâne padişahın sadrazamdaki mührüyle kapanan ve her divan toplantısında açılan üç hazineden birisi durumundaydı (Akgündüz, 1990, 1/10; Afyoncu, 1994, 9/100). Defterhâneler Osmanlı devlet teşkilatının en önemli birimlerinden biri sayılmaktaydı. Zira mufassal ve icmal olmak üzere tahrir defterlerinin yanı sıra günlük kayıtları içeren rûznâmçe ve derdest defterlerinin de muhafaza edildiği defterhâne adeta devletin hazinesi konumundaydı. Öte yandan Osmanlı askerî gücünün temel unsuru tımarlı sipahilerden oluştuğundan bu sistemin iyi bir şekilde çalışabilmesi için devletin gelir kaynaklarının ayrıntılı olarak bilinmesi ve verilmiş tımarların takip edilmesi zorunluydu (İnalçık, 2003, 112; Afyoncu, 1994, 9/100). Bu nedenle yapılan tahrirler devletin önemli birimlerinden biri olan defterhânede muhafaza edilir ve defterlerle ilgili işlemler buradan yürütülürdü (Afyoncu, 1994, 9/100)

3. Tahrir Yapılma Nedenleri

Osmanlı'da tahrir uygulamalarının nasıl yapıldığı hususunun açıklanmasından sonra söz konusu tahrir uygulamalarının yapılma nedenlerine geçilebilir. Osmanlı'da tahrir, tımar sistemiyle doğrudan bağlantılı olup, bu sistemin yürürlükte olduğu sancak ve eyaletlerde uygulanmıştır. İlki bir bölgenin fethinden hemen sonra olmak üzere çeşitli sebeplerden ötürü tahrir yapılırdı. Söz konusu tahrirlerin hangi zaman aralıklarıyla yapıldığına dair verilen rakamlar hakikati tam olarak yansıtmamakla birlikte, genelde tahrirlerin her otuz senede tekrar yapılması gerektiğine işaret edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı idareciliği altında bulunan bölgelerde daha önce yapılmasına rağmen farklı zamanlarda tekraren arazi ve nüfus tahrirlerinin yapıldığı da görülmektedir (Öz, 2010, 39/426). Söz konusu tahrir uygulamalarının yeniden yapılmasının başlıca nedenleri aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

a. Osmanlı döneminde herhangi bir bölgede tahrir yapılmasının en önemli nedenlerinin başında hiç kuşkusuz fetih gelmekteydi. Bölgenin yeni fethedilmesiyle birlikte oranın gerçek tahriri yapılmaktaydı. Yeni fethedilen arazilerde tahrir yapılmasının asıl nedeni mezkûr arazilerin sultanın mülkine katılmasını resmen ve hukuken tasdik etmekte. Zira bilindiği üzere Osmanlı'da devlet idaresinde bulunan bütün araziler padişahın mülkü sayılmaktaydı. Tahrir uygulamalarının yapılmasıyla yeni fethedilen bölgelerin Osmanlı mülküne resmen ve hukuken de-

vir teslim işlemi yapılmış oluyordu. Yeni fethedilen bölgelerin Osmanlı mülkü sayılabilmesi için her şeyden önce söz konusu bölgelerde tahrir işlemi yapılarak kaynaklarının belirlenmesi ve dağıtılması gerekmektedir. Ayrıca fethi yeni yapılmış bölgelerde tahrir uygulaması yapılırken sayım işlemlerinin acele edilmeksizin yapılması ve iki üç sene ertelenmesi Osmanlı idaresinin uzun ve derin tecrübelerine dayanan genel prensiplerindendi. Bunun nedenleri olarak ise yeni fethedilen bölgelerin halkını daha önce alışık olmadıkları yeni bir düzen getirerek ürkütmemek, uzun süren savaşlar nedeniyle emniyet ve iskânın bozulduğu bölgelerde halkın tekrar yerleşmesini kolaylaştırmak ve söz konusu bölgelerde emniyet hislerinin geliştirilmesi suretiyle bölge halkını Osmanlı yönetim sistemine tedricen alıştırmak vb. hususlar zikredilebilir (Barkan & Meriçli, 1988, 16).

b. Az önce işaret edildiği gibi yeni fethedilen bölgenin tahrir işlemi yapılırken acele edilmemesi Osmanlı idaresinin takip ettiği gene prensiplerindendi. Fakat bazı durumlarda fethin hemen ardından tahrir yapılabilmekteydi. Fethin hemen ardından yapılan bu tahrirler sağlıklı olmayıp eski tahrir kayıtlarına dayandığından ve yeni fethedilen bölgede düzen istikrara kavuştuğundan birkaç sene içinde yeniden tahrir yapılabilmekteydi. Yavuz Sultan Selim döneminde fethedilen doğu ve güneydoğu Anadolu sancaklarında 924 (1518) ve tekraren 928 (1522) yıllarında tahrirlerin yapılması buna örnek olarak gösterilebilir.

c. Tahrir uygulamalarının yapılma sebeplerinden bir diğeri taht değişikliğidir. İlgili kaynaklardan bölgenin yeni fethedilmesinden sonra yapılan gerçek tahrirle birlikte yeni padişahın tahta geçmesi durumunda da genel tahrirlerin yapıldığı görülmektedir (Barkan & Meriçli, 1988, 14; Barkan, 1941 (1), 36; Öz, 2010, 39/426). Nitekim Sultan II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Sultan III. Murad gibi bazı hükümdarların tahta geçişlerinin ilk yıllarında pek çok eyalette yeniden tahrir yapıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Yavuz Sultan Selim döneminde 944/1518 tarihinde İbn Kemal (ö. 940/ 1534)'in eminliğinde Karaman eyaletinde gerçekleştirilen tahrirle ait defterin başında, reâyânın dirlik ve düzenliği için "*müceddeden yazılmak emrolunduğu*" kaydı bulunmaktadır (Öz, 2010, 39/426).

Sarayda taht değişikliği yapılırken çeşitli hak, zeâmet ve makam sahibi kimselerin ellerinde berâtlar¹ ile vakıfnâme¹ veya mülknâme² gibi

¹ "Berat" Osmanlı diplomatiğinde; padişah tarafından bir memuriyete tayin, bir gelirden tahsis veya bir imtiyaz yahut muafiyetin verildiğini gösteren ve üzerinde padişahın tuğrası bulunan resmi belgedir (Kütükoğlu, 1998, 124).

belgeleri tecdit ettirmeleri ve tahta yeni geçen padişahtan mukar-
rernâme almaları geleneksel hale gelmişti. Zira bu berat yenilemeleri
devlet bütçesine büyük gelir temin etmekle birlikte, ilgililerin durumları-
nın yerinde yapılacak tahrir işlemleriyle tespit edilmesi de deftere kay-
dedilmesi gerekmektedir (Barkan & Meriçli, 1988, 14; Barkan, 1941
(1), 36).

d. Herhangi bir bölgede ıslahat girişimlerinin yapılmasının öngö-
rülmesi de orada tahrir işleminin tekrar yapılmasını gerektiren neden-
lerden biriydi. Zira genellikle şahıs veya aile mülkü halindeki toprakla-
rın tasarrufunu üzerinde bulunduranların yahut vakıf idareleri gibi bazı
kurumların devletin siyasi ideolojisine karşı yıkıcı bir güç oluşturabilme-
leri gibi tehlikeleri önleyecek düzenlemeler ancak yapılacak tahrir uy-
gulamalarıyla mümkün olabilirdi. Öte yandan yapılacak tahrirler netice-
sinde yaya, müselleme, yürük gibi artık gereksiz sayılan birtakım askeri
kadrolar ortadan kaldırılır ve “mensuhât” adı verilen bu tabaka devlete
daha fazla vergi vererek reâyâ kategorisine dâhil ediliyordu (Barkan &
Meriçli, 1988, 17-18).

e. Osmanlı’da tahririn yeniden yapılmasını gerektiren sebepler
arasında, savaşlar sebebiyle bölge halkının yerlerini terk etmesi ve bu
yüzden oradaki sipahilerin gelirlerinde eksilme meydana gelmesi ve
ayrıca dışarıdan gelen göçmenlerin yerleştikleri bölgelerin kayda alın-
ması kimi gerekçeler gösterilebilir (Miroğlu, 1990, 11).

f. Devlete ödenecek vergi gelirlerinin herhangi bir şekilde artmış
veya azalmış görölmesi ve en esas, daha önceden deftere kaydedil-
memiş gelirlerin deftere kaydedilmesini sağlamak yeniden tahrir yapıl-
masının önemli sebeplerinden birini oluşturmaktaydı (İnalcık, 1987,
XVIII).

Osmanlı belgelerinde yapılan arazi tahrirlerinin amacı, tahrir emin-
lerine verilen talimat ile sonraki defter mukaddimelerinde açıkça belirtil-
mekteydi. Ülke sınırları dâhilinde halkın iskân ettiği yerlerin, işlerinin
bütün özelliklerinin, sahip oldukları mallarının ve mülklerinin kaynakla-
rının, tımar sahiplerinin gelirlerinin ve ayrıca tımar sahipleri ile reâyâ
arasındaki anlaşmazlıkların padişah tarafından bilinmesi ve reâyâyı

¹ Osmanlı döneminde resmi bir senet türü olarak vakıfnâme, vakfedilen malın
vasıfları ve vakfedilme şartlarını içeren ve kadı tarafından onaylanan belgedir
(Kütükoğlu, 1998, 359).

² Berât çeşidi olan mülknâmeleri diğer berât çeşitlerinden ayıran özelliği bunlarda
şahit isimlerinin kayıtlı olmasıdır. Bir belgenin mülknâme olduğu; “buyurdum ki...”
sözünden önce yer alan “*layık görüp mülklüye verdim*” ifadesinden anlaşılmaktadır
(Kütükoğlu, 1998, 137-138).

yerel askerlerin dayatmaya çalıştığı keyfî uygulama ve suiistimallere karşı korumak gibi nedenler tahrir yapmanın amaçları arasında zikredilmekteydi. Bunların yanı sıra tahrir uygulamalarından güdülen amaçlar arasında şeriata ve kanuna aykırı bidat ve haksızlıkların önlenmesi, avâriz vergisinin koyulması halinde hâne sayısının bilinmesi, çeşitli vakıflarının durumunun tespit edilmesi gibi durumlar da zikredilmektedir. Dolayısıyla ülke dâhilinde vergi verebilecek nüfusun kaydedilerek himaye edilmesi ve bütün vergi kaynaklarının kaydedilerek değerlendirilebilir hale getirilmesi, vergiden kaçma durumlarının açığa çıkarılması ve her türlü vergi muafiyetinin kontrol edilmesiyle kamu gelirlerinin artırılması kaygısı, arazi tahrirlerinin yapılmasının temel amaçlarını oluşturmaktaydı (İnalçık & Quataert, 2000, 1/175-176; Öz, 2010, 39/426).

4. İçerik Bakımından Tahrir Defterleri

Bilindiği üzere herhangi bir bölgenin tahririni yapmak üzere gönderilen görevliler köy-köy, kasaba-kasaba dolaşarak vergi mükellefi olan nüfus ve söz konusu nüfustan alınacak vergi gelirlerini belirleyerek deftere kaydederlerdi. Yapılan tahrir neticelerinin kaydedildiği müsvedde defterler daha sonra iki nüsha olarak temize çekilir ve bunlardan biri defterhâne muhafaza edilir diğeri ise tahriri yapılan bölgenin bağlı olduğu beylerbeyine gönderilirdi (Agündüz, 1990, 1/10; Öz, 2010, 39/427). Tahrir sonucu olarak hazırlanan tahrir defterleri genellikle mufassal, icmal/mücmel ve evkaf defterleri olmak üzere üç kısma ayrılmaktaydı.

4.1. Mufassal Defterler

Zamanla mufassal tahrir defterlerinin düzenlenmesinde farklı biçim ve özelliklere rastlansa da XVI. yüzyıldan itibaren söz konusu defterlerin düzenlenmesinde tekdüzeliğe riayet edildiği söylenebilir. Söz konusu dönemden sonra mufassal defterlerin düzenlenmesinde benimsenen yöntem şöyle özetlenebilir: Genellikle mufassal defterlerinin başında sancak sipahilerinin bölgeden toplanacak geliri hangi oran ve koşullara göre toplayacaklarını gösteren kanunname koyulurdu (İnalçık, 2003, 112-113). Özellikle XVI. yüzyılın son çeyreğine ait son klasik tahrir defterlerinin başında ayrıntılı fihristler bulunmaktadır. Bundan sonra merkezi kazadan başlanmak suretiyle tahriri yapılan sancağı oluşturan nahiye ve kazalar zikredilirdi. Kazaların sıralanmasına önce eğer varsa o kazanın merkezi konumundaki “nefs” adı verilen şehir

veya kasabanın yoksa yine söz konusu sancağın merkezi durumunda ki bir köyün zikredilmesiyle başlanırdı. Daha sonra ise şehir ve kasabaların mahalleleri ve bu mahallelerde iskân eden yetişkin erkeklerin adları, baba adları ve yaptıkları meslekler kaydedilirdi. Yetişkin nüfus deftere yazılırken evli-bekâr (müzevvec-mücerred veya hâne-mücerred) şeklinde ayrıma dikkat edilerek kaydedilirdi. Mahalleler kaydedildikten sonra şehir veya kasabanın geliri (hâsıl) ve pazar, boyahane, kapan, gümrük, iskele, bağ, bahçe vb. gibi söz konusu şehir, kasaba veya köylerin gelirini oluşturan unsurlar sıralanırdı. Dolayısıyla yetişkin erkek nüfus deftere kaydedildikten sonra söz konusu bölgenin gelir kaynakları ve tahmini gelir miktarı hesaplanırdı. Bunların yanı sıra zaman zaman vergilerin tamamından veya bir kısmından muaf olanlar ve onların muafiyet sebepleri de mufassal defterlerde kaydedilirdi (Öz, 2010, 39/428).

Bölgenin tahririni yapmakla görevlendirilmiş il yazıcısı köylerdeki bütün evli ailelerin aile reislerinin (erkekler) ve bekârların isimlerini ve mülkiyetlerinde bulunan toprağın miktarını ayrıntılı bir şekilde mufassal deftere kaydederdı. Ayrıca tahrir emini deftere, merkezi kazaya bağlı olan her köyün isminin altına “öşür” ve “resm-i çift” vergilerinin yanı sıra Hristiyan tebaadan alınan “ispence” denilen ve nakit olarak ödenen bir çift vergisi, para cezaları, yani cerimeler ve gerdek resmi gibi başka resimlerden elde edilen gelirin tahmini miktarını kaydederdı. Böylece her köyden tahsil edilecek olan vergi miktarı belirlenmiş olurdu (İnalçık, 2003, 112-113). Yeri gelmişken belirtilmesi gerekir ki tahrir emini tarafından söz konusu bilgiler deftere kaydedildikten sonra defterin padişah tarafından tasdik ettirilmesi gerekirdi. Mufassal tahrir defteri padişah tarafından tasdik edildikten sonra tahriri yapılan vilayetin hukuki statüsü kesinlik kazanmış oluyordu (Ortaylı, 2008, 126).

Dolayısıyla Osmanlı dönemi mufassal tahrir defterlerinin genellikle aşağıdaki bilgileri içerdiği görülmektedir:

1. Tahriri yapılan sancaktaki bazı eski uygulamalar,
2. Sancağa bağlı nahiye, kasaba ve köyler (karyeler),
3. Söz konusu kasaba ve köylerde bulunan mezralar, çiftlikler, değirmenler vb. gibi çeşitli tesisler,
4. Mezkûr yerleşim birimlerinde yerleşen vergi mükellefi erkek nüfus, vergiden muaf kişiler, gayrimüslimler, hâne sahibi dul kadınlar vb.,
5. Reâyânın elindeki ekilebilir toprak miktarı,
6. Tımar sistemi dâhilinde bulunmayan avârız vergileri,

7. Ahaliden toplanan cizye, ispence, çift, bennâk, caba, mücerret, öşür vb. gibi vergi türleri (İnalçık, 2003, 112-113; Ortaylı, 2008, 126; Öz, 2010, 39/428).

4.2. İcmâl/Mücmel Defterler

Mufassal tahrir defterleri tamamlandıktan sonra hazırlanan icmâl defterleri, kısaca bölgenin idarî teşkilatı, köy isimleri ve senelik gelirlerinin kaydedildiği defterlerdi (Akgündüz, 1990, 1/11). Mufassal defterlerde olduğu gibi icmâl defterlerinin hazırlanmasında zamanlı değişiklikler görülmekle birlikte, özellikle XVI. yüzyıldan sonra hazırlanan icmâl defterleri mufassal defterde yer almayan dirlik sahiplerinin isimlerini ve gelir toplamını içermektedir. İcmâl defterleri; daha önce mufassal defterlerinde tespit edilen vergi gelirlerinin dağıtımı olarak da kabul edilebilir. XV. yüzyılın sonlarından itibaren tımar icmâllerinde padişah-tan başlayarak dirlik sahipleri derecelerine göre sırayla belirtilmiş ve her dirlik sahibinin gelir elde ettiği köyler, söz konusu köylerin toplam gelir miktarı ve bu köyden dirlik sahibine verilecek payın miktarı verilmiştir (Öz, 2010, 39/428).

Tımar icmâllerinde tahrir emini önce bazı arazileri ve vergileri padişah hâssı olarak ayırır, diğer bir kısmını ise büyük ve küçük tımarlar olarak sipahilere dağıtırdı. Ayrıca bunların dirliğinin büyüklüğü, bu dirlikten toplanan gelir beylerbeyi veya sancak beylerinin defterlerinin yanı sıra sipahîlerin ellerindeki tımar berâtlarında da gösterilmekteydi (İnalçık, 2003, 113; Ortaylı, 2008, 126-127). Son olarak zikredilmelidir ki gelirlerin hâss, zeâmet ve tımar olarak dağıtımını gösteren icmâl defterleri de hazırlandıktan sonra mufassal defterler gibi padişahın tasdikine sunulurdu (Ortaylı, 2008, 127).

4.3. Evkâf Defterleri

Evkâf defterlerini diğerlerinden ayıran en belirgin özelliği olarak tahriri yapılmış bölgede vakıf olarak tahsis edilmiş yerleşim yerleri hakkında bazen mufassal defterlerde bulunmayan malumatları içermesiydi. Ayrıca söz konusu evkâf defterlerinde vakfa tahsis edilmiş yerleşim birimlerinin nüfusu ve vergi gelirleri hakkında mufassal defterlerden farklı bilgiler bulunmamakla birlikte vakıf gelirlerinin harcandığı yerler konusunda ayrıntılı bilgiler mevcuttur. Son olarak işaret edilmesi gerekir ki tahrir sonucu olarak hazırlanan evkâf defterleri, mufassalları

tamamlaması bakımından bölgeden bölgeye ve zaman içerisinde farklı özellikler serdetmektedir (Öz, 2010, 39/428).

Sonuç olarak işaret etmek gerekir ki tahrir sonucunda ortaya çıkan bu defterlerin her birinden birer nüsha merkezi hükumette nişancının dairesinde bulundurulur, birer nüshaları ise eyaletin beylerbeyi saklardı. Yapılacak herhangi bir değişiklik defterlere nişancı tarafından “derkenâr” olarak kaydedilmekteydi (İnalcık, 2003, 113; Ortaylı, 2008, 127).

5. Tahrir Defterlerinin Önemi

Bilindiği üzere Osmanlı askerî gücünü temel unsurunu tımarlı sipahiler oluşturmaktaydı. Bu sistemin doğru bir şekilde çalışabilmesi için devletin gelir kaynaklarının ayrıntılı olarak bilinmesi ve verilmiş tımarların takip edilmesi zorunluydu (İnalcık, 2003, 112). Başka bir deyişle Osmanlı’da kendi hâkimiyeti altındaki bölgelerde siyasî, askerî ve malî hususların tespit edilmesi maksadıyla tahrirler yapılmaktaydı.

Osmanlı’dan günümüze yaklaşık olarak 95. 000.000 adet belge ve 360.000 adet defter kalmıştır. Arşivlere defterle açısından bakıldığında 360.000 defterin yaklaşık olarak yarısını devlet raporları (devletin gelir ve giderleri vs.), kalan yarısını ise muhasebe defterleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı arşivlerinde yaklaşık olarak 180.000 civarında muhasebe defteri bulunmaktadır (Elitaş, 2008, 189-191). Sadece Osmanlı’dan miras kalan muhasebe defterlerinin sayısı bile Osmanlı’nın muhasebe sistemine ne kadar önem verdiğini konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Tahrir defterleri Osmanlı yönetiminde bulunmuş herhangi bir bölgenin siyasi sosyal ve ekonomik tarihini detaylı bir şekilde tetkik etmek isteyen araştırmacıların müracaat edebilecekleri birincil kaynaklar mesabesinde. Araştırmacılar bakımından tahrir defterlerinin kaynaklık edebileceği alanlardan bazıları şöyle sıralanabilir:

5.1. Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri

Pek çok açıdan ehemmiyetli bulunan tahrir defterlerinin içerdikleri bilgiler, Osmanlı toplumunun sosyal tarihi bakımından fevkalade önemi haizdir. Tahrir defterlerindeki bilgiler sayesinde, herhangi bir bölgedeki sosyal yapılanma, bunu etkileyen süreç ve faktörler ve nüfusun dinî yapısı konusunda önemli değerlendirmeler yapılabilir. Bilindiği üzere tahrir defterlerinde toplum içerisinde özel statüsü bulunan topluluk ve

cemaatler normal reâyâdan farklı olarak kaydedilmiştir. Ayrıca meslek sahiplerinin meslekleri de onların isimlerinin altında kaydedilmiştir. Bunların yanı sıra söz konusu bölgenin dinî bakımdan İslamlaşma süreci, gayrimüslimlerin durumu, şahıs isimlerinin altında yazılan imam, hatip, mülazim-i cami vb. ibarelerden hareketle dinî teşkilatlanmanın toplum nezdindeki yaygınlık derecesi gibi konulara açıklık getirilebilir. Fakat tahrir defterlerindeki malumatlar bazen birtakım yanlışlıklar, tutarsızlıklar ve eksiklikler içerdiğinden bütün bu değerlendirmeler ilmi tahlillere tabi tutularak yapılmalıdır (Öz, 1991, 433- 434).

5.2. İktisat ve Maliye Tarihi Kaynağı Olarak Tahrir Defterleri

Tahrir defterlerinin içerdiği bilgiler iktisat ve maliye tarihi araştırmaları bakımından fevkalade önemi haizdir. Bilindiği üzere Osmanlı'da devrin ekonomik şartları gereği, memur ve asker maaşlarının yanı sıra harp ve kamu masrafları, eyaletlerdeki muhtelif gelir kaynakları üzerine çekilen havalenamerler mahiyetindeki dirlik berâtları ve emirler vasıtasıyla verilmekteydi. Bu nedenle, devletin bütün gelir kaynaklarını en ayrıntılı ve dakik bir şekilde tespit edilmesi gerekirdi. Söz konusu gelirlerin kaydedildiği arazi ve nüfus tahrirleri ve bunların sonuçlarını özetleyen istatistik defterleri, Osmanlı'nın nizam ve teşkilatçılığının en temel istinat kaynaklarından birini oluşturmaktadır (Barkan, 1941 (1), 23-24).

Malum olduğu üzere bu defterlerde vergi vermekle mükellef olan erkek nüfusun tahmini vergi gelirleri özellikle hububat türünden ürünler için bazen nakdî bazen ise aynî olarak kaydedilmekteydi. Bu husus tahrir defterlerini, Osmanlı ekonomisindeki gelişme ve değişikliklerin incelenmesinde birincil kaynak konumuna yükseltmektedir. İlaveten söz konusu defterler, Osmanlı döneminde köyler ve şehir merkezleri arasındaki ekonomik ilişkileri ve şehirlerarasında oluşmuş iktisadi hiyerarşinin takip edilmesini kolaylaştıran önemli veriler bulundurmaktadır (Öz, 1991, 435).

5.3. Toponimi Araştırmaları Bakımından Tahrir Defterleri

Bilindiği üzere tahrir defterlerinde merkezi kazadan başlanmak suretiyle tahriri yapılan sancağı oluşturan nahiye ve kazalar, akabinde söz konusu kazanın şehir ve kasabaları, köyleri ve mahalleleri kaydedilmekteydi (Öz, 2010, 39/428). Defterlerdeki bütün bu bilgiler onları toponimi ve tarihi coğrafya araştırmaları bakımından önemli kılmakta-

dır. Dolayısıyla tahrir defterlerinin tarihi coğrafya bakımından kullanılması hem Osmanlı'nın hem de Osmanlı hâkimiyetinde kalmış diğerk ülkelerin tarihi coğrafya araştırmalarına önemli katkılar sağlamak potansiyeline sahiptir. (Öz, 1991, 438).

Tahrir defterlerinin taşıdığı ehemmiyet sadece bunlarla sınırlı değildir. Mezkûr defterlerde kayıtlı bulunan şahıs isimleri bile bu defterleri pek çok açıdan önemli kılmaktadır. Tahrir defterleri vasıtasıyla Osmanlılar tarihin temel kaynağını teşkil eden ve insanın geride bırakabileceğien temel ögeyi yani şahıs isimlerini miras bırakmış bulunmaktadır. Söz konusu şahıs adları hakkında araştırma yapmak pek çok açıdan önem taşımaktadır. Çünkü neredeyse Osmanlı'nın bütün eyaletlerini kapsayan mezkûr defterlerdeki şahıs adları müstakil çalışmalar halinde sistematik bir şekilde yayınlanacak olursa Osmanlı'nın farklı eyaletlerinde dinî ve kültürel etkilerin neticeleri hakkında önemli bilgilere elde edilebilir (İlhan, 2006, 3).

Defterlerde kaydedilen şahıs adlarına dayanılarak onların dinlerinin hatta mezheplerinin belirlenmesi mümkündür. Zira bazı isimler yüzde yüz kesin olmamakla birlikte belli etnik gruplar tarafından kullanılmaktadır (İlhan, 2006, 48). Bilindiğı üzere bazı defterler tutulurken müslim gayrimüslim ayrımı yapılmıştır. Bu ayrımın yapılmadığı defterlerde ise şahıs isimlerinden veya onlarla kullanılan el-hâc, nasranî, yehûdî vb. gibi sıfatlardan hareketle onların din ve mezhepleri hakkında sağlıklı değerlendirmeler yapılabilir (İlhan, 2006, 50).

Dolayısıyla tahrir defterlerindeki şahıs isimlerine dayanarak o bölgenin etnik ve dini yapısı konusunda sıhhatli değerlendirmeler yapılabilmektedir. Örneğın Osmanlı döneminde Gence-Karabağ eyâletinde yapılmış tahrir defterlerindeki şahıs isimlerine dayanarak söz konusu dönemde Gence-Karabağ eyaletinin etnik ve dinî yapısı hakkında birincil kaynaklardan doğru bilgilere ulaşılabilir. Meselâ, mezkûr defterde kullanılan şahıs isimlerinin oranına istinaden Gence-Karabağ eyaletinin nüfusunun çoğunluğunun müslümanlardan mı yoksa gayrimüslimlerden mi oluştuğı hakkında sağlıklı bilgilere ulaşılabilir.

Tahrir defterleri sadece askerlere tahsis edilecek gelirler için bir kütük ve referans kaynağı değil, aynı zamanda bir toprak ve nüfus statü defterleridir. Zira söz konusu defterler bir sonraki tahrir işlemine kadar arazinin, orada iskân eden kişilerin ve grupların toplumsal konumu ile vergi mükellefiyetlerini belirtiyordu (İnalçık & Quataert, 2000, 178; Güneş, 2004, 167).

Sonuç itibariyle, Osmanlı döneminde tahrir defterlerinin, her ne kadar, vergileri toplamak için tanzim edildiği ileri sürülmüş ise de dikkatle incelendiğinde söz konusu defterlerin taşıdığı fonksiyonun sadece bundan ibaret olmadığı görülecektir. Oldukça sistemli bir şekilde düzenlenen bu tahrir defterlerinde iktisat ve maliye tarihi bakımından ehemmiyetli bilgilerin yanı sıra diğer başka bilgilere de yer verilmiştir (İlhan, 2006, 42). Dolayısıyla tahrirler ayrıntılı bir nüfus sayımı olmakla beraber, Osmanlı'da toprağın kullanım tarzlarına ve tarım ürünlerinin çeşit ve miktarlarına dair ziraat sayımları olarak da kabul edilebilir (Barkan, 1988, 3 vd.).

Son olarak ise Osmanlı'nın sosyal-ekonomik tarihi konusunda eşsiz bilgiler içeren tahrirlerin önemine değindikten sonra söz konusu defterlerinin bazı eksikliklerinin bulunduğu işaret edilmesi gerekir. Çünkü bu tür tahrirler günümüz istatistik ilimlerinin meşgul olduğu tahrirler gibi salt ilmî araştırmalara malzeme hazırlamak için yapılmış değildir. Bilakis mezkûr tahrirlerin asıl hedefi vergi toplamak ve askerlere tahsis edilecek gelirleri karşılamak içindi (Barkan, 1941 (1), 26). Dolayısıyla ilmî çalışmalarda bu nevi tahrirlere dayanarak yorum yapılırken birtakım hususların göz önünde bulundurulması gerekir. Bunlardan bazıları:

1. Tahrir defterlerinde kayıtlı bulunan vergiler hakkında yorum yapılırken bu vergilerin gerçekte toplanacak veya toplanmış vergi miktarlarını değil, aksine tahmini ve ortalama vergi miktarını yansıttığı gözden kaçmamalıdır. Ayrıca tahrirlerin reâyâdan toplanan bütün vergileri değil, sadece daimî vergileri ihtiva ettiği hususuna da dikkat edilmelidir (Öz, 1991, 434; Güneş, 2004, 172).

2. Nüfus araştırmalarında tahrir defterlerindeki rakamlardan faydalanırken gözden kaçırılmaması gereken bazı hususlar bulunmaktadır. Zira malum olduğu üzere söz konusu defterlerde sadece buluş çağına gelmiş vergi mükellefiyeti taşıyan erkek nüfus kaydedilmiştir. Nüfusun yarısından fazlasını oluşturan kadınlar ve çocuklar devre dışı bırakılmıştır. Dolayısıyla bu defterlerdeki rakamlar demografik çalışmalarda kullanılırken mezkûr hususlara dikkat edilmelidir (Öz, 1991, 436).

6. Osmanlı Döneminde Gence-Karabağ Eyaletinde Yapılan Tahrirler

Malum olduğu üzere, Gence-Karabağ eyaleti birincisi XVI. yüzyılın sonları (1588), ikincisi ise XVIII. yüzyılın başları (1725) olmak üzere iki kez Osmanlı tarafından ele geçirilmiş ve adet olduğu üzere her defa-

sında da bölgenin yeni tahriri yaptırılmıştır. Osmanlı hâkimiyeti dönemlerinde Gence-Karabağ eyaletinde yapılmış tahrir defterleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde kayıtlı bulunmaktadır.

Hiç kuşkusuz, günümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin batı sınırlarında yerleşen Gence-Karabağ bölgesinin özellikle XVI-XIX. yüzyıllardaki siyasî, askerî, ekonomik, demografik vb. durumuyla ilgili olarak yapılacak bilimsel araştırmalarda baş vurulması gereken birincil kaynaklar arşiv belgeleridir. Söz konusu arşiv belgelerinin önemli bir kısmı, hatta en güvenilir ve en önemlileri Osmanlı Arşivlerinde saklıdır. Yeri gelmişken burada işaret edilmesi gerekir ki, özellikle XVI-XVIII. yüzyıllarda Gence-Karabağ eyaleti daha çok Safevî hâkimiyetinde bulunmasına rağmen bu bölgenin gerek idarî taksimatı gerekse sosyal ve ekonomik durumuna dair dolgun ve detaylı malumatlar Farsça¹ kaynaklardan daha çok Osmanlıca tertip edilmiş kaynaklarda yani tahrir defterlerinden elde edilmektedir (Memmedov, 2000, 4). Gence-Karabağ eyaletiyle ilgili (XVI-XVIII. yüzyıllara ait) söz konusu arşivlerde kayıtlı bulunan belgelerden tespit edebildiklerimiz şunlardır:

6.1. Gence-Karabağ Vilayetinın İcmal Defteri (1001/1593)

Defterin tam adı; "Gence Vilayetinın Dağıstan-i Gence² Haçın, Gerger, Ahıstabad, Verende, Dizak, Hakeri Livalarının Tımarlarını ve Evkâfını Hâvi İcmal Defteri" olarak kaydedilmiştir. 1001/1593 senesine ait tapu tahrir defteridir. 1588'de başlanan tahrir işlemiyle önce Gence defterdarları olan Ali ve Mehmed Efendiler, sonra maliye defterdarı Hacı Kasım oğlu Mehmed görevlendirilmişti. Tahrir işlemi büyük ölçüde 1592'de tamamlanmasına rağmen çeşitli sebeplerden ötürü bazı eksiklikler bulunmaktaydı. Bunun üzerine maliye defterdarlığına

¹ XVIII. yüzyıl Safevî devlet teşkilatı hakkında bilgi veren Farsça kaynaklardan en önemlisi Mirza Samia'ya nispet edilen *Tezkiretü'l-mülûk* adlı eserdir. Eseri ilk kez Rus şarkiyatçı V.

F. Minorsky tarafından notlar eklenerek İngilizce yayınlanmıştır (V. Minorsky, *Tadhkirat al-Mulûk; A Manual of Safavid Administration* (c. 1137/1725), London: 1943/Cambridge: 1980.) Daha sonra ise Minorsky'nin notlarının Mesud Receb Niyâ tarafından Farsça çevirisiyle birlikte (Tahrân h. 1368.) yayınlanmıştır (Woodhead, 2005, 30/116).

² Dağıstan-i Gence (Dağlık Gence) denilince Gence-Karabağ eyâletinin Gence'den Gökçe Gölü'ne kadar uzayan dağlık bölgeleri, Errân-i Gence (Gence'nin dağlık olmayan bölgeleri) denilince ise eyâletin Kür ve Aras nehri boyunca uzayan sıcak arazileri kast olunmaktadır (Kırzioğlu, 1979, 372).

İmamzâde Mehmed getirildi (Bilgili, 2011, 19). İmamzâde Mehmed Efendi ile birlikte beş maliyeci tarafından yapılmaya başlanan Gence eyaletinin tahriri 1595'te Sultan III. Mehmed'in tahta çıkmasından sonra padişahın tuğrasının söz konusu defterin başı ile ekine çekilmesiyle yürürlüğe girmiştir (Kırzioğlu, 1979, 203). Defterin orijinal nüshası tahribata uğradığından okunaklı değildir. Defterde esasen siyâkat yazı türü kullanılmıştır. Bununla beraber derkenarlarda kırık divanî yazı türüne de rastlanmaktadır. Defterde tamamen divan rakamları (erkâm-ı divâniyye) kullanılmıştır (Kuş, 2003, 2). Zira malum olduğu üzere, Osmanlı'da siyâkat yazısının kullanıldığı her yerde siyâkat rakamları da kullanılmıştır. Bunlardan yazım kısmına siyâkat yazısı, rakam kısmına ise divan rakamları (erkâm-ı divâniyye) denmiştir (Divan rakamları hakkında bilgi için bk:Öztürk, 1996, 44-50).

Gence Osmanlılar tarafından 1588'de ele geçirilince (Uzunçarşılı, 1988, 3/76) Gence merkez olmak üzere yeni bir Osmanlı eyaleti (Gence-Karabağ eyaleti) oluşturulmuştur (Selânikî, 1989, 1/204). 699 numaralı tapu tahrir defteri Gence-Karabağ eyaletinin XVI. yüzyıldaki idari bölgesi hakkında dolgun malumatlar veren ilk belge olma özelliğini taşımaktadır. 1593 yılına ait Gence vilayeti tapu tahrir defterine göre Gence-Karabağ eyâleti; on iki nâhiyeli Gence, Yirmidörtlü taifesinin de yaşadığı dört nâhiyeli Berda, Hacılı ve Otuzikili taifelerinin de yaşadığı yedi nâhiyeli Haçın, beş nâhiyeli Ahıstabad, üç nâhiyeli Dizak, dört nâhiyeli Hakeri ve bir nâhiyeli Verende sancakları olmakla toplam yedi sancağa ve 36 nâhiyeye ayrılmıştır (Memmedov, 2000, 5). Belirtmek gerekir ki eyâletin Berda sancağına bağlı Yirmidörtlü taifesi (Bu durumda Berda sancağı beş nâhiyeden oluşacaktır.) ve Haçın sancağına bağlı bulunan Hacılı ve Otuzikili taifeleri de (Bu durumda Haçın sancağı dokuz nâhiyeden oluşacaktır.) nâhiye olarak kabul edilecek olursa-ki bazı kaynaklarda böyle gösterilmiştir-Gence-Karabağ eyâletinin yedi sancak ve 39 nâhiyeye ayrıldığını söylemek mümkündür (Kırzioğlu, 1979, 372; Efendizade, 1996, 14/18). Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki defterin transkripsiyon ve değerlendirmesinin yapmış Elif Kuş'a göre ise 1001/1593 yılına ait Gence vilayeti tapu tahrir defterinde Gence eyaletinin; Gence, Haçın, Ahıstabad, Gerger, Verende, Dizak ve Hakeri olmakla yedi sancağı bulunmuştur. Bunlardan sadece Gence ve Haçın sancaklarının kazaları bulunmaktaydı. Gence sancağı; merkez Gence kazası ve Berda kazası olmakla iki kaza ve toplam 25 nahiye-den oluşmaktaydı. Haçın sancağının ise bir kazası (Karaağaç kazası) ve bu kazaya bağlı beş nahiyesi bulunmaktaydı. Ahıstabad sancağının

altı, Gerger sancağının üç, Verende sancağının bir, Dizak sancağının dört ve Hakeri sancağının da dört nahiyesi bulunmaktaydı. Böylece Gence vilayeti toplam 48 nahiyeden oluşmuştur (Bk: Kuş, 2003, 304). Gerçekten defterde Berda sancak olarak değil kaza olarak kaydedilmiştir (Kazâ-i Berda der Livâ-i Gence). (Bk: Kuş, 2003, 115).

Gence vilayetinin 1593 yılına ait icmal defteri T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı "Tapu" bölümünde 699 numaralı olarak kayıtlı bulunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 111). Defter adet olduğu üzere, hangi dönemde ve hangi defterdârlar zamanında tutulduğunu belirten bir dibâce ile başlamaktadır. Dibâce iki yaprak olup, ebatı 175x454 mm. boyutundadır. Defterin 273-299. sayfeleri tetimme olup, ebatı 166x464 mm. boyutundadır. Ayrıca defterin 277 sayfasında tuğra bulunmaktadır. Defterin dibâce ve tetimme dışında kalan diğer sayfaları ise, 178x495 mm. boyutunda olup 5-272. sayfaları kapsamaktadır. Orijinali bir hayli bozulmuş ve tahrip olmuş bu defterin 95-96, 98, 105, 109, 110, 118-123, 142-144, 169-170, 190, 220-

223, 237, 267-272. sayfaları boştur. Ayrıca defterin 80. sayfasının sonu, 97. sayfasının önü ve 104. sayfasından sonrasının eksik olup karışık dikildiği sağ kısımdaki sayfanın son ve ondan sonra gelen sol-daki sayfanın ilk ibareyi belirten işaretlerden anlaşılmaktadır. Öneme binaen belirtmek isteriz ki söz konusu defterin tetimme kısmında (s. 288-de) Şeyh Nizami Gencevî Vakfı'na bağışlanmış köy, mezra, tarla, bostan, çiftlik ve dükkan gibi vakıf malları belirtilmiştir (Kırzioğlu, 1979, 219). Defterde siyâkat hattı kullanılmış ve siyah çini mürekkeple yazılmıştır. Defterin derkenarlarında bazen kırık divânî yazı türüne de rastlanmaktadır. Defter boyunca divânî rakamlar kullanılmakta olup, nadi-ren arapça rakamlara rastlanmaktadır. Defterde orijinal sayfa rakamları mevcut değildir (Kuş, 2003, 2).

1593'te Gence maliye defterdârı İmamzâde tarafında tamamlanan Gence-Karabağ eyâletinin icmal defteri Gence eyâletinin idari taksimatının yanı sıra, XVI. yüzyılda eyâlette varlığını sürdürmüş pek çok taife, cemaat, ulus ve oymaklar hakkında değerli malumatlar barındırmaktadır. Bu sebeple 1593 tarihli icmal defteri, söz konusu dönemde Gence-Karabağ eyâletinin nüfusunu oluşturan taife, cemâat ve oymaklar hakkında en birincil kaynak olma niteliğine sahip olmaktadır. Defterde eyâlette yaşayan taife, cemâat, ulus ve oymaklar bağlı bulundukları nâhiye ve sancaklar belirtmek suretiyle kayd edilmiştir (Kırzioğlu, 1979, 206-222; Kuş, 2003, 90-99). Öte yandan belirtmekte yarar vardır

ki defterde bazen eyâlette yerleşmiş oymakların hangi ulusa (cemâat) bağlı olduğu belirtilirken bazen belirtilmemiştir (Kırzioğlu, 1979, 206-219).

Ayrıca belirtmek gerekir ki, Gence-Karabağ eyâletinin 1593 tarihine ait icmal defteri XVI. yüzyılda eyâlette bulunmuş bazı vakıflar hakkında kıymetli bilgiler içermektedir. 1593 senesine ait 666 numaralı defterdeki kayıtlar; Gence eyâletinde Osmanlılardan önce kurulmuş ve Osmanlılar döneminde de varlığını sürdürmüş Şeyh Nizami, İmamzâde Şeyh Muhammed, Şeyh Sirâcuddîn ve Şeyh İzzeddîn vakıfları olmak üzere dört vakıf hakkında bilgiler içermektedir. Defterde bu vakıfların yönetim biçimi, giderlerinin karşılanması için bu vakıflara bağışlanmış köy, mezra, dükkanlar ve yine söz konusu vakıfların yıllık gelirleri gibi konular hakkında önemli malumatlar mevcuttur (Kuş, 2003, 99-101). Kısacası, içerdiği bilgiler bakımından günümüzde bile önemini koruyan bu defter Gence-Karabağ eyâletinin tarihî coğrafî, etnografik, demografik ve ekonomik tarihinin araştırılmasında birincil kaynaklar arasında yerini almaktadır.

Defter üzerinde Elif Kuş tarafından *699 Numaralı Gence Vilayeti Tapu Tahrir Defteri* (Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Bölümü, 2003.) adlı yüksek lisans tezi yapılmıştır. Yeri gelmişken belirtmek gerekir ki 1593 yılına ait Gence vilayetinin icmal defteri üzerinde Elif Kuş tarafından yapılan 699 Numaralı Gence Vilayeti Tapu Tahrir Defteri adlı Y/Lisans çalışmasında özellikle, yer isimlerinin belirlenmesinde birtakım hatalar bulunmaktadır. Meselâ Kürekbasan nahiyesinin Kürenbastan (Kuş, 2003, 107), Yavlak nahiyesinin Bavlak (Kuş, 2003, 111), İncerud nahiyesinin İncedud (Kuş, 2003, 119), olarak kaydedilmesi bunlara örnek olarak gösterilebilir.

6.2. Gence-Karabağ Eyaletinin Mufasssal Defteri (1140/1727)

Gence-Karabağ eyaletinin 1140/1727 tarihli mufasssal tahrir defteri olup 682 sayfadan ibarettir. Defterin başında kanunnâmesi bulunmaktadır. Malum olduğu gibi Rus Çarı I. Petro'nun 1722'de Hazar sahili bölgeleri işgal etmek için yürüyüşe çıkması üzerine Osmanlılar duruma müdahale edebilmek amacıyla harekete geçtiler. Sonuç olarak 1724'te Osmanlı-Rusya arasında imzalanan antlaşmadan (Anlaşma metninin aslı için bk: **A. DVN. DVE.** d, 83/1_70-76. Ayrıca şuraya da bakılabilir. *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, 2009, 29-37) sonra Osmanlılar Gence-Karabağ eyaleti de dâhil olmakla Nahçıvan, Erivan (Revan) ve Tebriz'i ele geçirdiler (Efendiye, 2007, 3/332). Fethedilen beldelerde gelirlerin

tespit edilebilmesi maksadıyla tahrir uygulamasının yapılması Osmanlı'nın devlet geleneklerindendi. Bu nedenle İran'dan alınan Gence vilayetinin Osmanlı kanun ve kuralları üzere tahrir edilebilmesi işlemine başlanmış ve Kapıcıbaşı İbrahim ve defterdâr Mehmed tarafından yürütölen bu tahrir işlemleri 1728'de tamamlanmıştır (*Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, 2009, 45-47).

1727 yılına ait Gence-Karabağ eyaletinin mufassal tahrir defteri XVIII. yüzyılda bu eyaletin idari taksimatı, sosyal ve ekonomik durumu hakkında en doğru bilgileri muhtevî arşiv belgesidir. Malum olduğu üzere Osmanlı'da eyalet idaresi sancak, kaza, nahiye ve köylere ayrılmaktaydı. Söz konusu defterde Gence-Karabağ eyaletinin idari taksimat bakımından “kaza-nahiyeköy” ve “sancak-nahiye-köy” şeklinde olduğu görölmektedir (Bekadze, 2017, 107). Dolayısıyla idari taksimat bakımından Gence-Karabağ eyaleti toplam otuz yedi nahiyeden ibaret iki kaza (Gence ve Lori) ve beş sancaktan (Hılhına, Berda, Bergüşad, Arasbar/Ersibar ve Çulender) oluşmaktaydı (Memmedov, 2000, 6).

Önemine binaen belirtmek gerekir ki Gence-Karabağ eyâletinin idarî taksimatı hakkında en kapsamlı bilgiler içeren 1727 tarihli mufassal defterinin kanunnâmesindeki bilgilere göre (Bk: BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 4-5), XVIII. yüzyılın başlarında Gence-Karabağ eyaletinin sınırları Safevîler dönemindeki Gence beylerbeyliğinin arazisine göre kısmen küçöldüyü anlaşılmaktadır. Bunun nedeni Gence-Karabağ eyaletine bağılı sancakların peyderpey olarak Osmanlı yönetimine geçmesidir. Zira Safevîler döneminde Gence-Karabağ beylerbeyliğine bağılı olan Gazah sancağı henüz 1723'te gönüllü olarak Osmanlı yönetimine geçmiştir. Bu dönemde GenceKarabağ beylerbeyliğinin toprakları tamamen ele geçirilemediğinden Gazah sancağı¹ Osmanlı yönetimindeki komşu Tiflis eyaletine bağlanmışır (Mustafazade, 2002, 38-39). Öte yandan Şah Abbas I döneminde Gence-Karabağ beğlerbeyliğine tabi kılınan Lori ve Penek/Pembek sancakları henüz XVII. yüzyılın ortalarına doğru tekrar Osmanlı yönetimine geçmiş ve Çıldır eyaletine bağlanmışır. Çıldır eyaleti ise 1726'da Tiflis eyaletiyle birleştirilerek İshak Paşa'ya tevcih edilmiştir (Emecen, 1993, 301; Efendiyeve, 2007, 3/340).

Gence-Karabağ eyâletinin 1727 senesine ait mufassal tahrir defterinin en önemli özelliklerinden biri bölgenin idarî taksimatının yanı sıra,

¹ Osmanlı tarafından ele geçirilen Gazah bölgesi; İnce, Çuvar, Ahıstan ve Türk olmak üzere dört nâhiyelik sancak (livâ) statüsüyle 1727'de Tiflis Eyaletine bağlanmışır (Bk: Mustafayeve, 2001, 6).

eyâletin demografik durumuna ilişkin doğru ve kapsamlı bilgiler içermesidir. Tahrir esnasında eyâletin nüfusunu oluşturan müslümanlar ve ve gayrimüslimler ayrıca kayd edilmiştir (Memmedov, 2000, 12-13). Ayrıca burada önemli bir hususa özellikle işaret etmek gerekir ki, defterin sonuna doğru elat tayfaları ve toplulukları (tavâif-i elatları) (Bk: BOA, Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 487.) adlı müstakil bir başlıkta Gence-Karabağ eyâletinde yaşamış 25 oymaklı Cevanşir cemâati (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 487-505), 21 oymaklı Otuzikiler cemâati (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 506-519), Kebirli, Kengerli, 2 oymaklı Etyemezli, 2 oymaklı Kürt Püsyen ve Karaçorlu cemâatleri hakkında oldukça değerli bilgiler verilmiştir (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 520-252). Bunların yanı sıra defter boyunca çeşitli nâhiyelere bağlı Kıbtıyân, Zergerli (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 56-57), Karabirimli (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 147), Karaçılar, Kirdhonaşın, Hacı Selli, Hacı Alili (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 137-140), Deliler (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 79), Sıracılı, Köşlü (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 111-112), Savalanlı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 171), Fahrallı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 154-156), Keygeldili (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 181- 183), Bâyezidli (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 232), Gökçeli, Tatılı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 237), Kızılhacılı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 248), İbrahimhacılı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 218), Emirli (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 226, 248), Demirci Hasanlı, Sofralı (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 231), Öksüzlü (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 241), Hacı Ali (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 244), Binekli (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 245), Karakoyunlu (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903, 246) vb. birtakım ulus ve oymaklar hakkında malumatlar verilmiştir. Bu yönüyle söz konusu defter bölgenin sosyal, demografik ve dinî tarihi üzerinde yapılacak araştırmalarda baş vurulacak birincil kaynaklar arasında kendi yerini almaktadır.

Öte yandan 1727 tarihili 903 numaralı tapu tahrir defterindeki istatistik bilgiler bölgenin ziraî ve ekonomik durumuna ilişkin çok önemli veriler olarak kabul edilmektedir. Bu bilgiler aracılığıyla bölgenin söz konusu dönemdeki ziraî ve ekonomik durumu hakkında kapsamlı tasavvur oluşturulabilir. Bunun yanı sıra defterde kayd edilen yerleşim birimi isimleri toponomi araştırmaları bakımından hala büyük önemi haizdir.

1727 yılına ait Gence-Karabağ eyaletinin mufassal defteri T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı "Tapu" bölümünde 903 numaralı olarak kayıtlı bulunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 111). Özelliklerine gelince ciltsiz ve ebrusuz olan defterin ebadı 46×16 olup, toplam 640

sayfadan ibarettir. Defterin başında üç, sonunda ise beş sayfa boştur. Bunların haricinde söz konusu defterin 7-14, 214, 296-298, 483-486, 526, 546 ve 606.cı sayfaları numaralandırılmasına rağmen boş olarak kayd edilmiştir (Tapu Tahrir Defteri, nr. 903'ün tanıtım sayfası). Defterde nesih, siyâkat ve kırma siyâkat yazı türleri kullanılmıştır. Söz konusu defter Hüsameddin Memmedov tarafından Azerbaycan Türkçesine uyarlanmıştır (Hüsameddin Memmedov, *Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*, Bakü: şuşa Neşriyatı, 2000). Ayrıca bu defter tarafımızdan “*Tahrir Defterlerinde Gence-Karabağ Eyâleti (1727-1731)*” ismiyle doktora tezi olarak çalışılmaktadır.

6.3. Gence Livası İcmal Defteri (1145/1731-32)

1145/1731-32 yılına ait Gence-Karabağ eyaletine bağlı Gence, Berda ve Hılhına sancaklarında Revân Valisi Vezîr İbrâhim Paşa tarafından tevcih olunan tımarları havi tahrir defteri olup toplam 298 sayfadan müteşekkildir. Defterin tam adı; “Revân Valisi Vezir İbrâhim Paşa tarafından Gence, Berda ve Hılhına Sancaklarında Tевcih Olunan Tımarları Hâvî Mufassal Tahrir Defteri” şeklinde kaydedilmiştir. Kanunnamesi bulunmamaktadır. Defterde esasen siyâkat yazısı ve rakamları kullanılmıştır. Bununla beraber talik yazı türüne de rastlanmaktadır. Gence-Karabağ eyaletinin 1731 yılına ait tımar tevcihlerini havi mezkûr tahrir defteri T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı “Tapu” bölümünde 913 numaralı olarak kayıtlı bulunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 111). Defterin özellikleri; ciltsiz ve ebrusuz, ebadı 34×13, toplam sayfa sayısı 298. Defterin 138, 151, 152, 170, 179-186, 198, 200, 246, 247. ci sayfaları numaralandırılmasına rağmen boş olarak kayd edilmiştir (Tapu Tahrir Defteri, nr. 913. (Kapak sayfasına bk.)

6.4. Gence-Karabağ Eyaleti Ruznamçe Defteri (1145/1732)

1732 yılına ait bu defter Gence-Karabağ eyaletine tabi Gence, Hılhına, Berda ve Bergüşad sancakları için yapılmış tahrir sonucu Gence eyâleti muhafızları Hacı İbrahim ve Hacı Ali Paşalar tarafından belirlenen tımar ve zeametlere tayin edilen sipahiler ile tahmini gelir miktarlarını gösteren Ruznamçe Defteri'dir. Defter T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı “Tapu” bölümünde 914 numaralı olarak kayıtlı bulunmaktadır (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 2010, 111). Söz konusu defter T.C.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanmıştır (Bk: *Osmanlı Belgelerinde Karabağ*, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 2009, 297-352).

Sonuç

Devletin vergi gelirini tespit etmek amacıyla Osmanlı'da yeni fet-hedilen bütün arazilerin nüfusu, arazi çeşitleri ve benzeri durumlar kay-ıt altına alınırdı. Tahrir defterleri olarak nitelenen bu defterler, Osman-ı'nın sosyal, demografik ve ekonomik tarihine ait, benzeri başka hiçbir yerde bulunmayan istatikselsel ve birincil kaynaklar olma özelliğine sahip-tir. Bu bakımdan söz konusu defterler günümüzde Osmanlı Arşivi'nin en değerli koleksiyonlarından birini oluşturmaktadır.

Malum olduğu üzere Gence-Karabağ eyâletinin Osmanlı yöneti-minde bulunduğu 1588-1606 ve 1725-1735 yılları arasında eyâlette iki kez tahrir sayımı gerçekleştirilmiştir. Daha önce Osmanlı döneminde tahrir sonucu olarak hazırlanan defterlerin içerik bakımından genellikle mufasssal, icmal ve evkaf defterleri olmak üzere üç kısma ayrıldığına işaret edilmişti. Tespit edebildiğimiz kadarıyla T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı "Tapu" bölümünde Gence-Karabağ eyâletinde gerçekleştirilmiş tahrirler sonu-cu ortaya çıkan ikisi icmal, biri mufasssal, biri ise ruznamçe olmakla top-lam dört defter bulunmaktadır.

Söz konusu defterlerden Osmanlı Arşivi'nde 699 numaralı olarak kayıtlı bulunan "*Gence-Karabağ Vilayetinin İcmal Defteri (1001/1593)*" ve yine aynı arşivde 903 numaralı olarak kayıtlı bulunan "*Gence-Karabağ Eyaletinin Mufasssal Defteri (1140/1727)*" isimli defterler gü-nümüzde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gence-Karabağ bölgesinin XVI-XVIII. yüzyıllardaki siyasî, askerî, ekonomik, demografik vb. durumuyla ilgili çok değerli bilgiler içermektedir. Bu nedenle söz konusu defterler konuyla ilgili olarak yapılacak bilimsel araştırmalarda baş vurulması gereken birincil kaynaklar arşiv belgeleridir. Arşivde 913 numaralı ola-rak kayıtlı bulunan "*Gence Livası'nın İcmal Defteri (1145/1731-1732)*" ve 914 numaralı olarak kayıtlı bulunan "*Gence-Karabağ Eyaleti Ruz-namçe Defteri (1145/1732)*" isimli defterler ise Gence-Karabağ eyâleti-ne tabi Gence, Berda, Hilhına ve Bergüşad sancaklarında tımar ve zeâmet sahiplerinin isimlerini ve miktarlarını kapsamaktadır.

Kaynakça

- Afyoncu Erhan. (1994). "Defterhâne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 9/100-104. İstanbul: TDV Yayınları.
- Akbayar Nuri. (2001). *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Akgündüz Ahmet. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Akgündüz Ahmet. (1990). *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*. İstanbul: Fey Vakfı Yayınları.
- Barkan Ömer Lütfi. (1941/1). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, (20-59).
- Barkan Ömer Lütfi. (1941/2). "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (II)". *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 2, (214-247).
- Barkan Ömer Lütfi. (1941/3) "Osmanlı Devrinde Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan Bey'e Ait Kanunlar". *Tarihi Vesikalar Dergisi* 1/2 (Ağustos), (91-106).
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. (2010). İstanbul: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Bekadze İasha. (2017). "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Gence-Karabağ Eyaleti'nde Sanayi İşletmeleri ve Sosyal Tesisler". *Karadeniz*, 9/33. (Ankara), (105-144).
- Bilgili Ali Sinan. (2011). *İran-Azerbaycan-Ermenistan ve Gürcistan'da Osmanlı Vakıfları: XVI-XVIII. Yüzyıllar*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çiçek Kemal. (1995). "Osmanlılardan Önce Akdeniz Dünyasında Yapılan Bazı Tahrirler Hakkında Gözlemler". *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)* 6, (51-89).
- Efendiyev Oktay (ed.). (2007). *Azerbaycan Tarihi*. 7 Cilt. Bakü: İlim. Efendiyev Oktay. (2007). *Azerbaycan Safevîler Devleti*. Bakü: Şark-Garp. Efendizade Oktay. (1996). "Gence". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/17-20. İstanbul: TDV Yayınları.

Elitaş, Cemal vd. (2008). *Osmanlı İmparatorluğunda 500 Yıl Boyunca Kullanılan Muhasebe Yöntemi: Merdiven Yöntemi*. Ankara: T.C. Maliye Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı.

Emecen, Feridun (1993). "Çıldır Eyaleti". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8/300-301. İstanbul: TDV Yayınları.

Güneş Ahmet. (2004). "Osmanlı Tahrir Defterleri ve Bunların Tarih Yazıcılığında Kullanımı Hakkında Bazı Düşünceler". *Türk Dünyası Araştırmaları* 150 (Haziran), 165-184.

İlhan M. Mehdi. (2006). "Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 25/40, (41-58).

İnalcık Halil & Donald Quataert (ed.). (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*. trc. Halil Berktaş. 2 Cilt. İstanbul: Eren Yayıncılık.

İnalcık Halil. (1987). *Hicri 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*.

Ankara: Türk Tarih Kurumu.

İnalcık Halil. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)*. trc. Ruşen Sezer. İstanbul: YKY.

Kırzioğlu Fahrettin. (1976). *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi (1450-1590)*. Ankara: Sevinç Matbaası.

Kırzioğlu M. Fahrettin. (1979) "1593 (H. 1001) Osmanlı Vilayet Tahrir Defteri'nde Anılan Gence-Karabağ Sancaklar, Ulus ve Oymakları". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi: Ahmet Caferoğlu Özel Sayısı 1*, (192-222).

Kuş Elif. (2003). *699 Numaralı Gence Vilayeti Tapu Tahrir Defteri*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Kütükoğlu Mübahat. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili*, İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Memmedov Hüsameddin (haz.). (2000). *Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*. Bakü: Şuşa Neşriyat.

Memmedov Hüsameddin. (2000). *Gence-Karabağ Eyaletinin Mufassal Defteri*. Bakü: Şuşa Neşriyat.

Miroğlu İsmet. (1990). *Kemâh Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*,

Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Mustafayev Şahin (2001). *Tiflis Eyaletinin Mufassal Defteri*. Bakü: Pedagogika Yayınları.

Mustafazade Tofig. (2002). *XVIII. Yüzyıl-XIX. Yüzyılın Başlarında Osmanlı-Azerbaycan Münasebetleri*. Bakü: İlim.

Ortaylı İlber. (2008). *Türkiye Teşkilat ve İdare Tarihi*. Ankara: Cedit Neşriyat, 3. Baskı.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ. (2009). İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü BOA Daire Başkanlığı.

Öz Mehmet. (1991). "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler". *Vakıflar Dergisi* 22, (429-439).

Öz Mehmet. (2010). "Tahrîr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.

49/425-429. İstanbul: TDV Yayınları.

Öztürk Said. (1996). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Siyâkat Yazısı ve Tarihi Gelişimi*. İstanbul: OSAV.

Selânikî Mustafa Efendi. (1989). *Târîh-i Selânikî*. 2 Cilt. hzr. Mehmet

İşpirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınevi.

Sezen Tahir. (2006). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü.

Uzunçarşılı İsmail Hakkı. (1988). *Osmanlı Tarihi*. 10 Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Woodhead Christine. (2005). "Minorsky, Vladimir Fedorovich". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/116-117. İstanbul: TDV Yayınları.